

СВІТАНОК ДЕМОКРАТІЇ: ДВА ВИБОРИ І ТРИ КОНВЕРТИ ОСТАННЬОГО ГЕНСЕКА

Яковлев Д.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

У політологічному есе продовжуються роздуми щодо сутності феномену політичного вибору, його альтернатив та обмежень в історичній ретроспективі та у сучасних умовах, розпочаті автором у попередніх номерах журналу «Молодий вчений» [Див. детал.: 10; 11]. Тема даного есе – вибір М. Горбачова. Цей політичний вибір не лише спричинив «світанок» демократії на пострадянському просторі. Вибір «останнього генсека» КПРС переконливо засвідчив, що третього шляху між демократією та авторитаризмом не існує. Сучасний український політичний клас має усвідомити це й зробити раціональний вибір на користь демократії.

Ключові слова: демократія, політичний вибір, «перестройка», пострадянський політичний простір, раціональний вибір.

Вступ. Скільки років демократії? Її елементи можна знайти у первісному суспільстві, у грецьких полісах, де відбувся розквіт античної демократії, а становлення сучасних демократичних режимів починається з європейських революцій кінця XVIII ст. У пострадянських країн є своя точка відліку тривалої та важкої боротьби за демократію. Це 1991 рік. Дата краху Радянського Союзу та появи нових незалежних держав. Але світанок демократії на 1/6 частині суходолу розпочався на шість років раніше. І пов'язується він з ім'ям Михайла Горбачова, який став «батьком» амбітного проекту неоднозначних змін, що отримав назву «перестройка».

Михайло Горбачов – останній генеральний секретар ЦК КПРС, перший та останній Президент СРСР став, внаслідок «перестройки», ще й «батьком» поразки великої імперії, її краху та розпаду. У 1985 році, прийшовши до влади, він опинився у ситуації вибору курсу подальшого розвитку СРСР та рішуче обрав «перебудову». Наслідком другого вибору Горбачова – вже у 1991 році – став крах держави, яку від так завзято намагався реформувати на основі «ленінського соціалізму».

Період правління Горбачова ознаменувався перецінкою цінностей та постатей, інститутів та процесів, феноменів, символів та явищ, які тримали в страху весь світ та визначили історію XX століття. Це стосується осердя радянського режиму (головних політичних, ідеологічних, інституційних елементів комуністичної епохи): Ленін і Сталін, КПРС і КДБ, Рада економічної взаємодопомоги й Організація варшавського договору, соціалізм «з людським обличчям» і комунізм, радянська партократія і комсомол, авторитаризм і «вороги народу», інтернаціоналізм і класова боротьба, «Пролетарії усіх країн, єднайтесь!» і «Ми вас поховаємо!», діамат і науковий комунізм, планова економіка і номенклатура.

Сьогодні громадяни пострадянських країн переживають черговий «кінець світу», знайомого з початку тисячоліття. У 2013-2014 роках кризові явища пострадянського світу, які жевріли від розпаду СРСР, спричинили справжні багаття, які запалали на Сході України. У цей період знову загострюється проблема вибору моделі реформ, напрямку внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу, що, у свою чергу, актуалізує візію «ситуації вибору» переломного для нас періоду кінця 80-х – початку 90-х років. Вартість помилок для політичного класу та суспільства зростає.

Для України спроба дослідити грандіозну подію – розпад СРСР – з кута зору двох ситуацій вибору «останнього генсека», набуває особливої ваги.

По-перше, Україна досить несподівано, враховуючи значний внесок українців у розбудову радянського режиму та кволість змін у перше десятиліття незалежності, опинилась в авангарді пострадянських політичних трансформацій. Незважаючи на схожість причин та відмінність наслідків подій 2004-2005 та 2013-2014 років, українські «майдани» переконливо продемонстрували альтернативи та обмеження політичного вибору країни. А передусім те, що політичний клас так і не вийшов із «пострадянської» шинелі, і намагається у нових умовах реалізувати модель «перестройки», як чергову спробу відмовитись від реальних реформ, симулювати демократію задля збереження влади та власності.

По-друге, у політичному та політологічному дискурсах багато уваги приділяється виборам в Україні (електоральному процесу), але, водночас, недостатньо акцентується увага саме на умовах, альтернативах та обмеженнях вибору політичних акторів, громадян та інституцій (будь-то у високих кабінетах, на виборчих дільницях чи під час вуличних протестів).

У даному політологічному есе сучасні політичні події, у тому числі – ті половинчасті реформи, свідками яких ми усі є, пропонується розглядати з кута зору політичного вибору, який має певну специфіку у контексті проблем пострадянської політики. Її фундамент було закладено «напівреформатором» М. Горбачовим, нема де правди діти. За шість років він пройшов половину шляху від радянського авторитаризму до демократії. На другу половину дороги більшість колишніх республік, у тому числі – Україна, витратили вже понад два десятиріччя.

Свій Серед Чужих, Чужий Серед Своїх. Серед представників радянського управлінського класу була популярною історія про конверти. У ситуації з М. Горбачовим вона видається дуже показовою, бо ілюструє те, як він приймає рішення та робив (не робив?) вибір. Мова йде про те, що кожний політичний діяч у шухляді свого кабінету має декілька конвертів, які залишив для нього попередник. Один з конвертів відкривається на початку діяльності політика на відповідній посаді, а другий – наприкінці (є й третій конверт, який відкривається вже напередодні відставки. Його зміст – «Готуй три конверти для наступника»). Розглядаючи «випадок» Горбачова, цю традиційну історію з конвертами можна доповнити вельми оригінальними «новаціями» у виборі генсека. У 1985 році він «відкрив перший конверт» і, напевно, як це і було написано у листі, звинуватив в усьому попередників (передусім – Й. Сталіна та Л. Брежнєва). Водночас ноу-

хау М. Горбачова полягало у тому, що повівся він не зовсім традиційно, задекларувавши водночас прагнення повернутись до ідей іншого, головного, попередника – В. Леніна. У 1991 році прийшов час «відкривати другий конверт». Горбачов мав би поскаржитись на те, що для реформ йому не вистачило часу, або повноважень. Замість цього, він спробував паралельно реалізувати два політичних курси – на реформи та консервацію Союзу. Нарешті, Горбачов – єдиний політик у світі, якому довелося зробити не одну, а п'ятнадцять копій змісту третього конверту для лідерів колишніх республік, а від часу його відставки – незалежних держав.

М. Горбачов – політик у європейському сенсі цього слова. Він визнаний реформатор та бажаний гість у столицях усіх демократичних країн, який став символом завершення епохи Холодної війни. Після генсеків епохи «застою» (передусім – Л. Брежнева, але також Ю. Андропова і К. Черненко) він повернув радянському стилю політичного керівництва життя, революційну енергію та здатність говорити без папірця. Говорити з людьми.

Але така вже вдача останнього генсека – він не хотів зробити те, що зробив. Саме тому його критикують за абсолютно протилежні речі. За намагання зберегти імперію, прагнення реформувати Союз та його розпад. За ставку на номенклатуру і боротьбу з нею. За свободу слова та цензуру, народовладдя й нездатність почути голосу народу. За підтримку дисидентів та дисидентського руху (А. Сахарова та ін.) та занадто ліберальне ставлення до них. Його доля – половинчастість в усьому. Перебудова та гласність не змогли врятувати Союз, увага політбюро до економічних питань не вирішила проблеми дефіциту та черг. Усвідомлення М. Горбачовим важливості національного питання не убезпечило від вибуху націоналізму та зіткнення національних ідентичностей, нейтралізація комуністичної партії не призвела до конкурентної багатопартійної системи та не позбавила політичної ваги «партію влади» (колишніх комуністів, які зберегли владу завдяки удаваній безпартійності) у пострадянських республіках.

У перемоги багато батьків, а от поразка – завжди сирота. Цей закон Великого спорту повною мірою відноситься до Великої політики. Перемога одного політичного актора є поразкою для інших. Поділ політиків на «переможців» та «переможених» це, здається, звичайна, стандартна ситуація політичного змагання за голоси виборців та аксіома демократичного політичного життя.

На відміну від спортивних змагань у політиці досить часто буває важко розрізнити, що є поразкою, а що – перемогою, й у якій дрібниці ховається диявол. Програш політичної «битви» може стати початком переможної війни, допомогти у боротьбі за голоси виборців, і навпаки. Іноді поразка політика, тобто коли він/вона ставить певну мету, але не досягає її, призводить до перемоги суспільства. Політичні актори і спостерігачі, які намагаються дати оцінку подіям, у цьому сенсі опиняються майже у подібних умовах: передбачити результат політичної боротьби важко, раціонально пояснити складно, а відрізнити перемогу демократії від її поразки та оцінити роль і значення кожного вибору у процесі демократизації можна лише *post factum*, після встановлення консолідованої демократії.

Протягом достатньо короткого терміну перебування у владі М. Горбачов декілька разів опинявся у складних ситуаціях. Принаймні двічі йому довелося робити принциповий політичний вибір між демократією та авторитаризмом, «новим мислен-

ням» та «старим». У 1985 році він знайшов прийнятну (якщо не оптимальну) політичну альтернативу стагнації комуністичного режиму епохи брежневського «застою». У 1991 році, будучи вже водночас *генсеком* та *Президентом* Горбачов знову опинився на роздоріжжі, обираючи між демократією та «*перестройкою*».

Ці дати доволі умовні. Очевидно, що ситуація «*перестройки*», «*гласности*» та «*ускорення*» (тобто, вибору 1985 року) почала формуватись задовго до Горбачова, десь у 60-ті роки (згадаймо хрущовську «відлигу»), а тренди демократизації радянського режиму, у свою чергу, були закладені самою перебудовою та міжнародною політикою СРСР протягом 70–80-х років ХХ століття.

Але *обирати* (тобто, приймати рішення щодо напрямку політичного курсу), вирішувати власну долю та долі мільйонів людей М. Горбачову довелося саме у 1985 та 1991 роках. І він двічі обрав «*перестройку*». Але якщо у 1985 році це був вельми вдалий вибір, який дозволив розпочати рух реформ та опертись на підтримку громадськості, то вибір 1991 року призвів до політичної поразки М. Горбачова. І це була не лише його особиста драма. Він став «*батьком*» краху Радянського Союзу, «кінця світу» для мешканців 1/6 частини суходолу.

За шість років у «*списку Горбачова*» опинилась не лише сама держава – Союз, але й усе, що з нею пов'язувалось. На думку Н. Дейвіса, «Розпад радянської імперії – безперечно, найвидатніша і, можливо, найстрашніша подія найновішої історії. Швидкість її розпаду перевершила всі великі обвали європейської історії – відокремлення іспанських домініонів, поділи Польщі, відступ Османської імперії, дезінтеграцію Австро-Угорщини...» [3, с. 1174].

Внутрішньополітичні поразки ініціатора перебудови сприймалися ліберальною частиною суспільства як перемоги демократії та дивним чином поєднувались у громадській думці із зовнішньополітичними перемогами, які, проте, негативно оцінювались ортодоксами. У Радянському Союзі М. Горбачова тихо ненавиділи спочатку як комуністичного лідера, а потім – усе голосніше – як політика, що «*продався*» Заходу. І це на тлі безмежного «*горбачевізму*» західних урядів і західної громадської думки.

Вибір 1985 року можна пояснити намаганням передової частини радянської номенклатури передбачливо очолити революцію «зверху» з метою запобігання революції «знизу». На думку Г. Дерлуг'яна, «Класичні революції починалися загальним панічно наростаючим усвідомленням неадекватності старого режиму і його можливого ганебного провалу перед обличчям зовнішніх загроз ... Інакше кажучи, в історичній ретроспективі соціальні революції були потужними відповідями переможених країн на падіння їх світового статусу...» [4, с. 125].

Відчуваючи потребу дати відповідь на виклик часу, у 1985 році лідер комуністів, М. Горбачов, знайшов адекватний шлях вирішення радянських проблем – реформувати політичну систему на основі «ленінського курсу» та «соціалізму з людським обличчям». «*Перестройка*» – це революція сьогодні», як вважалося тоді...

Але йому довелося рухатись далі.

Логіка Радянського Політичного Процесу. Радянський політичний процес мав власну логіку. Вона була обумовлена реальним досвідом побудови держави в абсолютно унікальних історичних, ідеологічних, політичних та економічних умовах.

На думку Г. Дерлуг'яна, «Уже в ході Громадянської війни Ленін заклав основи організаційної архі-

тектури СРСР: номенклатурний апарат, військово-планове господарство, національні республіки. Ці інститути забезпечували виживання СРСР протягом трьох поколінь. Вони ж СРСР і поховали... Те, що рятувало в одну епоху, виявилось згубним в іншу» [4, с. 128].

Один із найвитонченіших критиків «реального комунізму» О. Зинов'єв слушно зауважив, що «... комуністичне суспільство повністю було пристосоване до системи управління, держава виростала з явищ комунальності та сама стала їхнім розвитком в масштабах цілої країни... держава перебрала усі ті функції, які в західних країнах виконують приватні підприємці та їхні контори, банки і всякого роду недержавні механізми самоорганізації [6, с. 9].

Протягом трьох генерацій «радянських людей» було сформовано й відповідну «картину світу». Остання будувалась на здобутках (реальних та уявних) радянського режиму у соціальній, ідеологічній, науковій, економічній сферах. А головне – у міжнародних відносинах. Ключове послання режиму полягало у тому, що радянський образ життя та комуністична ідеологія утворили з Росії, яка до 1917 року знаходилась на узбіччі світової історії та європейської цивілізації, одну з двох світових потуг. СРСР диктував свою волю не лише країнам-сателітам в усіх куточках світу, а й, без перебільшення, визначав хід світової історії. Ідея «Великої держави» утворювала «зону психологічного комфорту» для громадян, які потерпали від бідності, відсутності елементарних свобод та диктату авторитарних правителів.

При цьому, сталінський тип комуністичного режиму був волюнтаристським (сталіністи прагнули силою змусити народ робити те, чого хоче вище керівництво), а брежнєвський тип – пристосовницьким (брежнєвські пристосовувались до рутинного процесу життя).

Епоха застою, коли «економіка була економною», правила геронтократія, що готувалась до «перегонів на лафетах» (яка почалась у грудні 1980 року, коли помер Голова Ради міністрів А. Косигін), водночас сформувала певні передумови для перебудови. Не останню роль у цьому відіграла особистість Л. Брежнєва, який «жив сам і давав жити іншим», віддаючи перевагу простим радощам життя, та не вдаючись до масштабних «чисток». Звичайно, ці «переваги» брежнєвізму, як типу керівництва, особливо ваги набували лише у порівнянні зі сталінізмом. Масові репресії відійшли у минуле, на політичну арену поступово виходили «діти ХХ з'їзду», формувались команди «консерваторів» та «реформаторів».

Сьогодні М. Горбачов каже, що у нього з'явилося відчуття дежавю – повторюються події часів Холодної війни, споруджуються нові стіни, посилюються нові вогнища напруженості [2]. Яка іронія долі!

У СРСР брежнєвського періоду з'явилися «юмористи», сатиричні випадки яких проти радянської влади із захватом сприймалися як правлячою елітою (номенклатурою) так і суспільством. Один з найвідоміших з них, одесит М. Жванецький так описував сутність відносин між державою та народом (тут і далі цит. мовою оригіналу): «Отношения с родным пролетарским государством складываются очень изоцирено. Пролетариат воюет с милицией, крестьянство – с райкомами, интеллигенция – с КГБ, средние слои – с ОБХСС... Мы отвернемся – они нас. Они отвернутся – мы их... Государство все, что можно, забирает у нас, мы – у государства. Оно родное, и мы родные... И государство не дремлет. Отшел от магазина на пять метров, а там цены

повысились. От газет отвернулся – вдвое, бензин – вдвое, такси – вдвое, колбаса – вчетверо. А нам хоть бы что» [5].

Продовження руху курсом «дорогого Ілліча» радянській номенклатурі заважав комплекс внутрішніх та зовнішніх факторів, серед яких слід відзначити падіння цін на нафту (з 1980 по 1986 рік ціна впала у шість разів) та ескалація гонки озброєнь за часів адміністрації Р. Рейгана. Як зазначав Г. Кісінджер (вже з позиції переможців): «Радянський Союз, незважаючи на всю свою військову потугу, був все ще досить відсталою країною. Попросту кажучи, Радянський Союз не був досить сильним або досить динамічним для виконання тієї ролі, яку призначили йому радянські керівники» [7].

На думку Г. Дерлуг'яна, «...по суті радянська Росія була одним з перших і найбільших зразків диктатури розвитку, успішно вийшла на рівень індустріалізації середини ХХ століття, але там же і застрягла... Національні республіки були привчені до утримання, а робітники просто гнали брак і спивалися від неробства. Панував загальний цинізм. Як дорого обійшлася нам брежнєвська інтерлюдія» [4, с. 137].

Принадно знову згадаймо М. Жванецького, який написав: «...когда советский человек попадает в Америку... он окончательно сходит с ума... Количество магазинов, вещей и машин превосходит мыслимое. Что советского человека преворачивает до дна – американские гастрономы-супермаркеты. Там можно повеситься в начале, в середине и в конце. Пока Америка будет так жрать, хорошие отношения между нами невозможны» [5].

Брежнєвський застій лише загострив протиріччя радянського режиму. Так, економіка військового періоду з пріоритетом ВПК втратила мету, інертна партійна номенклатура за Брежнєва нарешті знайшла затишний «регламентований рай чиновника».

Ще раз процитуємо Жванецького, який дав влучну характеристику партійній номенклатурі у мініатюрі «В партії»: «Они там в жару в шляпах и в галстуках, в темных костюмах... Любят собирать совещания у первого, где ввести объясняют одному основные законы физики, экономики, химии, но это не помогает, и они опять разбирают: почему купил, где построил, как и с кем спал. Здесь они непревзойденные знатоки. Чтоб что-нибудь сказать народу, собирают специалистов, выслушивают, но повторить не могут. Вопросами торговли они занимаются со знанием дела, но наладить не могут» [5].

У цілому, «Подальше зростання радянського арсеналу не обіцяло зміцнення безпеки. Військові витрати досягли рівня, який перешкоджав будь-якому поліпшенню рівня цивільного життя... Комуністичні методи планування провалились, технологічний розрив із Заходом день у день збільшувався. Партія була корумпована і зневірена, молодь відверталася від комуністичної ідеології, громадяни, годовані самими пустими обіцянками, втрачали терпець. Радянське суспільство поглинала апатія... Війна в Афганістані, як і революційна боротьба в інших країнах світу, виявилася бездонною бочкою, радянська гегемонія у Східній Європі не давала дивідендів» [3, с. 1159].

Квінтесенція управління радянською політичною системою полягала у тому, що для реформування адміністративно-командної системи обов'язково потрібна команда «зверху». За влучним висловом Г. Дерлуг'яна, «Командна система... потребує Головнокомандуючого» [4, с. 375]. М. Горбачов намагався опертись на «апарат» з метою його реформування. Досвід пострадянських країн, які свого часу пішли на радикальні реформи (Польща,

Литва, Латвія, Естонія, Грузія та ін.) переконали у думці, що для кардинальних реформ потрібна воля керівництва, уміння знайти союзників та підтримку серед великих суспільних груп. З «висоти» сьогодні ми розуміємо, що перебудова була приреченою на невдачу спробою дати команду номенклатурі реформувати саму себе та добровільно позбутись «тепліх містечок». Саме тому, шлях «напівреформ», який обрав Горбачов, не дав результату. Горбачов вимагав великих спільних зусиль з боку різних груп (умовно – «реформаторів» та «консерваторів»), які мали протилежні інтереси щодо перебудови командно-адміністративної системи, та мали на меті або її злам, або збереження радянського status-quo. Сучасники перебудови розуміли складність завдання, але сподівались, що Горбачову, як справжньому комуністу, вдасться «...Інтелектуальну перевагу Леніна-теоретика помножити на тверду, дійсно залізну волю, на політичну сміливість» [1, с. 243], що мало би сприяти поєднанню науки і мистецтва задля здійснення великого повороту в радянській політиці. На думку Н. Дейвіса, «Горбачов був віртуозним політичним тактиком, що влещував консерваторів і стримував радикалів... ігнорував наслідки ліквідації примусу в машині, яка не знала жодної іншої рушійної сили...» [3, с. 1160].

Вибір 1985 року та Парадокс «Перебудови». У перші роки правління М. Горбачов зосередився на вирішенні зовнішньополітичних проблем. «Стратегія Горбачова полягала у тому, щоб спершу ліквідувати притаманну «холодній війні» атмосферу страху і ненависті, в якій процвітала стара система, а потім, очистивши повітря, перейти до куди складніших проблем внутрішнього реформування...» [3, с. 1159]. Його план спрацював, а ідея роззброєння впала на підготовлений ґрунт.

З одного боку, на Заході досить впливовою була теорія «розрядки» (фр. – *detente*). Як зазначає Н. Дейвіс, *detente* – це дипломатичний термін найвитонченішої двозначності. «Для тих, хто цього прагне, він може означати «розрядку», або «період лагідної погоди». Але це французьке слово має ще одне значення: «цингель (курок) вогнепальної зброї». В контексті 1970-х років воно вочевидь означало зменшення напруги, певну розрядку... *detente* породив ще одну ілюзію, яка дістала назву «орнітологічної»... мовляв, поведінка комуністів залежить від доброї поведінки Заходу: неприхильні коментарі в західних столицях лише заохочуватимуть «яструбів»; доброта заохотить «голубок» [3, с. 1159].

З іншого боку, прихід до влади Президента Р. Рейгана дозволив позбутись цієї ілюзії і будувати гру з Горбачовим на іншій ілюзії – новому витку гонки озброєнь. Американська стратегія зводилась до того, що «...комуністи на доброту не відповідають... підвищення напруги у відносинах Заходу та Сходу – небезпечна гра, але це єдина стратегія, яка обіцяє успіх» [3, с. 1154].

І хоча у перші роки правління М. Горбачов, на думку Н. Дейвіса, скидався на «гранітну брилу» («у травні 1988 року він сприяв святкуванню тисячоліття православ'я в Києві в душі російського націоналізму, який схвалив би й сам Сталін» [3, с. 1155]), але радянські люди побачили істотну зміну стилю керівництва і почули справді нову риторичку.

Результатом зовнішньополітичних зусиль Горбачова став блискучий успіх. За кордоном СРСР, а надто у капіталістичних країнах «Горбіманія аж буяла» [3, с. 1156].

Перебудова почалась з тотальної критики минулих помилок радянського керівництва і розкриття правди в центральних ЗМІ. М. Горбачов виступив

з викриттям негативних аспектів недавнього минулого (передусім – сталінізму), і, водночас, окреслив плани політичного повороту, спираючись на ідеї Леніна. Але Горбачову не вдалось просунутись далі на півзаходів як у економіці, так і у політиці. Дуже скоро стало зрозуміло, що для продовження реформ потрібно запровадження ринкових принципів в економіці, багатопартійності та урахування непартійних інтересів у політичному житті. Горбачов, незважаючи на поради економістів-реформаторів, барився із переходом на ринкові відносини, відкидав радикальні плани перетворень (що їх пропонували Г. Явлинський, Є. Гайдар та ін.). Він відмовився деколективізувати сільське господарство і десубсидувати ціни, відсував «на завтра» легалізацію приватної власності.

Як наслідок вибору шляху «перебудови» М. Горбачовим, планова радянська економіка фактично припинила функціонувати, а ринкова економіка ще не могла зародитись. Особливої гостроти набувало національне питання. З одного боку, Горбачов заохочував республіки формулювати свої вимоги щодо автономії та реального федеративного устрою Союзу, з іншого – відмовився їх виконувати. Розрив між реальним станом справ та деклараціями ставав дедалі більшим. Проголошені реформи соціалістичної системи, утворення кооперативів, якісні зміни в усіх сферах, впровадження змагальності у політичне життя залишалися на словах. Горбачов: «...потрібно нове мислення, потрібно подолати образ думки, стереотипи і догми, успадковані від минулого, що пішло... Можна сказати, ми вистраждали нове мислення, яке покликане ліквідувати розрив між політичною практикою і загальнолюдськими морально-етичними нормами» [1, с. 5].

Отже, у 1991 році Горбачов опинився у досить двозначній ситуації. «Попри славу ліберала на Заході, він залишався переконаним комуністом, що прагнув гуманізувати систему, вдихнути в неї нове життя» [3, с. 1160]. Головним було те, що він не хотів руйнувати радянську систему. Горбачов волів зосередитись на процесі, а не на результаті, обстоюючи демократизацію, а не демократію.

Він сподівався, що гласність (свобода слова) дозволить вивільнити історичний потенціал комунізму, який пригнічувався через незлічені помилки комуністичного керівництва (усіх вищих керівників, окрім Леніна). Така критика вибивала ґрунт з-під ніг у самих радянських керівників та зрештою призвела до втрати суспільної довіри.

Але не тільки. Позиція Горбачова полягала у необхідності повернення до моделі «справжнього, ленінського соціалізму». Тобто, на переконання апологетів перебудови, одразу після дефектного (реального) соціалізму можна побудувати справжній, ленінський соціалізм.

До речі, це уявлення, характерне для волюнтаристського типу політичного керівництва, не вдалось подолати й донині. Час від часу декларується можливість порівняно швидкого переходу до демократії під керівництвом правильних людей – «реформаторів». Для того, аби переконатись в історичній та політичній спорідненості сучасної української ситуації та вибору останнього генсеку, слід подивитись на порядок денний реформ Горбачова, які він назвав «*перестройкою*». Політична програма Горбачова включала демократизацію, розвиток парламентаризму, місцевого самоврядування, увагу влади до громадської думки, підвищення якості державного управління, гарантії прав людини та політичну культуру, що базується на загальнолюдських морально-етичних цінностях.

Ця програма у свої основних положеннях є цілком співставною з порядком денним реформ у пострадянських країнах. Для збільшення «ефекту присутності» (та відсутності реформ за вищезгаданими напрямками), пропоную до уваги читачів роздуми соціолога Ф. Бурлацького. Вони датуються 1988 роком і присвячені академічному простору. Зокрема, Ф. Бурлацький вважає, що удосконалення системи радянської освіти потребує «зміцнення зв'язку суспільних наук з усією системою соціального управління і організації життя суспільства... Багато що залежить від вдосконалення організації наукової праці. Наприклад, підраховано, що провідні фахівці витрачають від однієї третини до половини свого робочого часу на засідання. 20, а то і 30 членів тієї чи іншої вченої ради витрачають сотні годин на заслуховування дисертацій. Причому тільки кілька членів ради – фахівці з теми – беруть участь у дискусії. Але технологічний прогрес вимагає точних експертних оцінок з боку професіоналів – не кількістю, а якістю» [1, с. 264].

До 1991 року М. Горбачов припинив «Холодну війну», відкрив кордони. У Союзі була справжня свобода слова та пройшли перші вільні вибори. Він знову опинився перед вибором: здійснювати ліберальні економічні реформи та рухатись до демократичної політичної системи, або продовжувати модернізацію радянської системи. Але Президент вирішив рухатись власним курсом, продовжуючи перебудову, як третій шлях між «реальним комунізмом» та демократією. Він намагався в рамках комуністичної ідеології та радянської «картини світу» здійснити зміни економічних і господарських механізмів країни для забезпечення політичного розвитку та економічного зростання.

У той час М. Горбачов стверджує, що Радянський Союз відданий справі будівництва комунізму (передового суспільного ладу), і тому відкидає усі спроби капіталістичного Заходу змінити радянську політичну систему. З іншого боку, перебудова повинна «посилити» комунізм в країнах Східної Європи, змінити політичне і військове мислення імперіалістичного Заходу і, в кінцевому рахунку – перебудувати весь світ на основі справжнього комунізму. Як виявилось згодом, започаткувавши відкритість радянського суспільства і діалог між двома політичними антиподами (комунізмом і капіталізмом) перебудова розчистила місце для домінування капіталістичної системи.

Ініціатори перебудови як філософського, політичного і соціального проекту недооцінили той факт, що незважаючи на риторичку «розрядки», в світі ідеологічної, політичної та економічної конкуренції у них залишився могутній противник, розташований за межами комуністичної реальності. Мова йде про демократичний проект. Можна стверджувати, що перебудова – це світанок демократії, але вона закінчується там, де починається справжня демократія.

Дійсно, М. Горбачов претендував на оновлення комуністичного режиму, який так і не досяг величчя, та навіть під час тріумфів не дуже турбувався про громадян, їх свободу та добробут. При цьому, у генсека не було інших ідей, крім тих, які він запозичив у західній традиції, та й «...не було інших засобів, крім західних грошей» [9, с. 556].

На думку Д. Фурмана «... до перебудови ми прийшли з дуже чітким невдоволенням нашою суспільно-політичною системою, більш-менш ясними суспільно-політичними ідеями (демократія, ринок та ін.) і практично без будь-яких спроб систематичного історико-філософського обґрунтування цих ідей» [8, с. 298].

Перебудова опинилася між двома «картинами світу» – радянською та демократичною. Нездат-

ність лідерів перебудови «надати сенс» політичним перетворенням, відмінний від характеристик радянського та західного політичного процесу, мала наслідком крах Союзу. «Кінець комунізму настав у силу збігу обставин. Те, що відбулось потім, також не дуже-то визначалося цілеспрямованими діями» [9, с. 13].

На думку Д. Фурмана, «Перебудова – заключний етап життя нашої тоталітарної системи, перехід від її «старіння» до агонії смерті. Перебудова доводить до логічного кінця тенденцію до лібералізації, яка позначилася ще в 50-і роки, і переводить її в потенційно нову якість – у свідоме відкидання нашої тоталітарної системи в цілому і в боротьбу за побудову нового, демократичного суспільства» [8, с. 313].

Висновки. Більшість із проблем, які М. Горбачов намагався вирішити за допомогою «перестройки» знаходяться на порядку денному сучасних реформаторів. Отже, вибір на користь демократії доведеться робити нинішньому та майбутньому поколінням. І дуже важливо розуміти причини поразок. Світанок демократії у посткомуністичних країнах був затмарений хмарами: радянської адміністративно-командною системою, патерналізмом переважної більшості суспільства, помилками керівництва. Демократизація продовжується у пострадянському тумані, але – будемо оптимістами – і до заходу демократії ще далеко. Час є, але він спливає.

Перебудова стала символом половинчастості у політиці. Актуальність «Перебудови» для сьогодення полягає у тому, що уроки «поразок» останнього генсека не засвоєні ані політичним класом, ані суспільством. Історичні виклики, які не знаходять адекватної відповіді у політичній площині протягом значного часового відрізка утворюють нові небезпечні «лінії розколу» у суспільстві, призводять до збройних протистоянь та військових конфліктів. Вартість помилок зростає, як вона збільшувалась для Горбачова від 1985 до 1991 року.

Країна, що зупиняється на шляху до демократії, залишається у Третньому світі. Це переконливо продемонстрував вибір Горбачова, який досить швидко підвів СРСР до очікування змін. Але у 1991 році останній генсек потрапив у пастку: «... репресивно-стримуючі механізми перестали працювати, а заохочувальним механізмом раніше залишалися центральний бюджет і система державного постачання, які прийшли в повний розбрат через лавину вимог на тлі невдалої кон'юнктури енергетичних ринків... Демократизація втратила сенс – що демократизувати, якщо державність впала і розтягнули на вотчини, економіка й освіта скотилися в Третій світ» [4, с. 138].

М. Горбачов створив модель перетворень, у якій намагався поєднати радянську модель «реального комунізму» із електоральною демократією та свободою слова. Він обрав відразу два шляхи: комунізм та демократію, нове і старе мислення. Радянська школа керівництва вчила, що не можна діяти за принципом «або – або». Ці принципи «Old school» проявлялась потім у діяльності Л. Кравчука та Л. Кучми, відчутними вони є й сьогодні.

Перебудова стала Великим епізодом світового політичного процесу. Вона дала чітку та однозначну відповідь на питання: «Чи існує третій шлях?». Поразка перебудови означала, що вибір посткомуністичного політичного класу та суспільства у цілому обмежений двома альтернативами. Він полягає або у демократії, або у авторитаризмі. Але питання: «Чи переможе демократія вже у цей час, або нам належить пройти ще один тоталітарний «спазм»?» – залишається відкритим.

Список літератури:

1. Бурлацкий Ф.М. Новое мышление: Диалоги и суждения о технологической революции и наших реформах. – М.: Политиздат, 1988. – 334 с.
2. Горбачов М. Глубинная причина украинского конфликта – в распаде СССР [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2015-01-12/8_gorbachev.html
3. Дейвіс Н. Європа : Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К.: «Основи», 2006. – 1464.
4. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. наброски на макросоциологические темы [Текст]. М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 384 с.
5. Жванецкий онлайн. Сочинения Михаила Жванецкого [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://odesskiy.com/zhvanetskiy-tom-3/ja-igraju-ameriku.html>
6. Зиновьев А. Посткоммунистическая Россия: Публицистика 1991-1995 гг. / А. Зиновьев. – М.: Республика, 1996. – С. 368.
7. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., 1997.
8. Фурман Д. Избранное / Д. Фурман. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2011. – 336 с.
9. Фюре Ф. Прошлое одной иллюзии / Ф. Фюре. – М.: Ad Marginem, 1998. – 639 с. – (Б-ка Московской школы полит. исследований).
10. Яковлев Д.В. Опоненти демократії: роль «партії влади» та медіакратії у пострадянській політиці [Текст] / Д.В. Яковлев // Молодий вчений. – 2014. – № 9.
11. Яковлев Д.В. Вибір київського князя: спадок, випадок, доля? [Текст] / Д.В. Яковлев // Молодий вчений. – 2015. – № 5.

Яковлев Д.В.

Национальный университет «Одесская юридическая академия»

РАССВЕТ ДЕМОКРАТИИ: ДВА ВЫБОРА И ТРИ КОНВЕРТА ПОСЛЕДНЕГО ГЕНСЕКА**Аннотация**

В политологическом эссе продолжают развиваться размышления о сущности феномена политического выбора, его альтернатив и ограничений в исторической ретроспективе и в современных условиях, начатые автором в предыдущих номерах журнала «Молодой ученый» [См. изд.: 10; 11]. Тема данного эссе – выбор М. Горбачева. Этот политический выбор не только вызвал «рассвет» демократии на постсоветском пространстве. Выбор «последнего генсека» КПСС убедительно показал, что третьего пути между демократией и авторитаризмом не существует. Современный украинский политический класс должен осознать это и сделать рациональный выбор в пользу демократии.

Ключевые слова: демократия, политический выбор, «перестройка», постсоветское политическое пространство, рациональный выбор.

Yakovlev D.V.

National University "Odessa Law Academy"

DAWN OF DEMOCRACY: TWO CHOICES AND THREE ENVELOPES OF THE LAST GENERAL SECRETARY**Summary**

This political article reveals the speculations on the essence of the phenomenon of political choice, its alternatives and constraints historically and in modern conditions. The theme of this essay is the choice of M. Gorbachev. This political choice caused not only the “dawn” of democracy in the post-Soviet space. The choice the last general secretary of CPSU convincingly showed that there is no third way between democracy and authoritarianism. The modern Ukrainian political class must realize this and make a rational choice in favour of democracy.

Keywords: democracy, political choice, “perestroika”, post-Soviet political space, rational choice.